

РАДЯНСЬКЕ АНТИФАШИСТСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ

Одним із видатних явищ Другої світової війни став антифашистський рух Опору. Боротьба проти окупантів велася в усіх країнах, що опинилися під владою нацистів та їхніх союзників. Попри національні й історичні особливості в кожній європейській країні антифашистський рух мав спільні риси та розвивався за схожими закономірностями.

У більшості окупованих країн проти окупантів боролосся по кілька організацій. Наприклад, у Польщі рух Опору представляли Армія крайова (АК; Armia Krajowa), Національні збройні сили (Narodowe Siły Zbrojne), Селянські батальйони (Bataliony Chłopskie), Гвардія людова (Gwardia Ludowa), Єврейська бойова організація (Żydowska Organizacja Bojowa), Єврейський союз боротьби (Żydowski Związek Walki) та ін. У Греції такими були Народно-визвольна армія Греції (ЕЛАС; Ellinikos Laikos Apeleftherotikos Stratos), Національна республіканська грецька ліга (ЕДЕС; Ethnikos Dimokratikos Ellinikos Syndesmos), Національне і соціальне визволення (ЕККА; Ethniki Kai Koinoniki Apeleftherosis), Національно-визвольний фронт (ЕАМ; Ethniko Apeleftherotiko Metopo); у Голландії — Рада опору (Raad van Verzet, комуністи і ліві), «Орде-дінст» (Orde Dienst, «Охорона ладу», праві) та «Кнок-плуген» (Knokploegen, «Ударні групи», протестанти); у Бельгії — Валлонський фронт, група «G», Бельгійський легіон та ін.

Найбільш різнобарвним був французький рух Опору, до якого, серед іншого, входили великі організації: «Французькі франтірери й партизани» (Les Francs-Tireurs et Partisans français, комуністи і ліві), «Комба» (Combat, ліві), «Ліберасьйон» (Libération, соціалісти), «Дефанс де ля Франс» (Défense de la France, праві) та багато ін. Неабияку роль у французькому Опорі відіграли іспанські партизани (анархісти, комуністи, ліві республіканці, баскські націоналісти), які перебралися сюди після завершення громадянської війни у своїй країні.

Течії руху Опору в Україні й у Європі загалом можна розподілити на дві основні групи — комуністичні та некомуністичні. Якщо перші прагнули негайно розпочати нещадну боротьбу з окупантами, не рахуючись із втратами, то другі, як правило, були пасивнішими. Зокрема, більша, порівняно з радянським або югославським рухами, пасивність польського чи чеського Опору пояснювалася його вичікувальною тактикою (атантизм), яка, зокрема, передбачала нагромадження сил, відмову від активності у веденні збройної боротьби, аби не провокувати масових каральних акцій окупантів проти мирного населення, збереження власних кадрів і «тримання зброї при нозі». Боротьба обмежувалася індивідуальним терором, саботажем, окремими диверсіями, захистом населення від грабунку, антифашистською пропагандою, розбудовою підпільної мережі, накопиченням зброї. Цієї лінії дотримувалися польська АК, югославські четники, албанська «Баллі комбетар» (Balli Kombëtar, «Національний фронт»), Литовська визвольна армія, грецька ЕДЕС, Українська повстанська армія (УПА). Отже більша, порівняно з комуністичними партизанами і підпільниками, пасивність некомуністичних угруповань у веденні збройної боротьби проти окупантів була характерною ознакою, що відповідала їх завданням.

Концепції атантизму протистояла тактика «всенародної боротьби», поширена серед комуністичних течій руху Опору й, у першу чергу, серед радянських антифашистів, метою котрих була безкомпромісна, систематична, тотальна війна проти окупантів, орієнтація на максимальне сприяння Червоній армії з залученням до боротьби переважної більшості населення та заподіяння ворогові якнайбільшої шкоди незважаючи на власні втрати. У відповідності з цією тактикою керівник Українського штабу партизанського руху (УШПР) Т.Строкач 3 серпня 1942 р. видав наказ «Про активізацію дій партизанських загонів у тилу противника» з вимогою «всім партизанам, незважаючи на будь-які труднощі і навіть ціною життя [...] завдавати безперервних ударів скрізь і всюди»¹. Кульмінацією боротьби мало стати «всенародне повстання» проти окупантів.

Важливою формою руху Опору проти загарбників на території України стала підпільна діяльність. Якщо ведення партизанської війни залежало від ландшафту та пори року, постачань зброї й продовольства, а також від підтримки населення, то підпільна боротьба, з огляду на свою специфіку, значно менше залежала від цих чинників і тому велася на всій території України протягом усього періоду окупації. Саме підпільні форми боротьби стали основними на більшій частині України. Особливе значення радянське підпілля мало у південних та південно-східних областях, оскільки там зосереджувалися стратегічні промислові об'єкти, великі міста, порти, а також густа мережа автомобільних доріг і залізниць, яку противник використовував для вивезення з України матеріальних цінностей та перекидання на фронт військових вантажів і живої сили. Саме у містах розташовувалися органи управління, штаби, тиллові служби і резерви, склади і перевалочні бази, автопарки, шпиталі, вузли зв'язку, пропагандистські, контррозвідувальні, каральні, охоронні та інші об'єкти окупантів¹.

Усі вони стали мішенями для атак і диверсій антифашистського підпілля.

Глибоко законспіроване антифашистське підпілля в Німеччині та Австрії в основному займалося збиранням і передачею розвідданих, агітацією, наданням допомоги іноземним робітникам і військовополоненим, залученням нових людей до боротьби та підготовкою замаху на А.Гітлера. Підпілля Бельгії, Нідерландів, Люксембурга, Норвегії та Данії зосередило свою діяльність здебільшого на проведенні мітингів і демонстрацій, страйків та саботажу. Підпільники Югославії, Албанії, Греції, Італії, Франції акцентували увагу на всьому сприянні партизанам (диверсії, теракти, розвіддані, переправлення людей у партизанські загони), а у Польщі та Чехії основним завданням підпілля стала підготовка збройного повстання. Головними ж формами боротьби радянських підпільників були агітація, економічний саботаж, диверсії на комунікаціях противника та індивідуальний терор. У цілому інструментарій підпільної боротьби був вельми різноманітним:

1. *Організаційна розбудова.* Залучення до підпільної діяльності нових членів, розширення підпільної мережі, встановлення зв'язку з іншими організаціями, партизанськими загонами та «Великою землею», планування операцій, налагодження управління та конспірації, створення матеріальної бази підпілля, облаштування явок і «поштових скриньок», підробка документів, легалізація підпільників, насадження агентури в установах окупаційної адміністрації.

2. *Агітація і пропаганда.* Інформаційна війна, поширення правдивих і неправдивих відомостей в усній (чутки, радіо-передачі) або друкованій (листівки, газети) формах із метою схилити місцеве населення та (рідше) самого противника на свій бік. Доведення до населення інформації про успіхи Червоної армії та руху Опору в антифашистській боротьбі. Поширення зведень Радінформбюро, протидія німецькій пропаганді.

3. *Психологічна війна.* Відновлення і збереження елементів радянської влади на окупованих територіях, підтримка патріотичних настроїв серед населення, поширення чуток про швидке повернення Червоної армії, створення у свідомості людей ефекту присутності і непорушності радянської влади у вигляді підпільно-партизанських формувань, запобігання співпраці місцевого населення з окупантами, залякування зрадників та нестійких елементів, піддрив бойового духу окупаційних військ та адміністрації. Дезінформування окупаційних властей, морально-психологічне розкладання адміністрації ворога і його військових формувань, політична робота серед населення окупованих територій. Провокування окупантів на несиметричні репресії проти мирного населення і розширення, таким чином, соціальної бази руху Опору.

4. *Саботаж.* Свідоме невиконання або недбале виконання певних обов'язків, неспівпраця з окупантами, невихід на роботу, відмова від сплати податків та здачі сільськогосподарської продукції, пошкодження обладнання, розкрадання майна, прихована протидія військовим, політичним, економічним заходам окупантів. Проникнення в окупаційні органи влади. Протидія вивезенню молоді на роботу до Німеччини. Переховування євреїв, циганів, поранених червоноармійців і партизанів. Допомога військовополоненим, збитим льотчикам, утікачам та оточенцям.

5. *Диверсії.* Вважалися ефективним способом дезорганізації ворожого тилу, заподіяння відчутних втрат окупантам не вступаючи з ними у прямий бойовий контакт. Таким чином, суттєвої шкоди противнику могли завдавати невеликі групи підпільників і навіть одинаки. Це — дії підрозділів або окремих осіб у тилу ворога, спрямовані на виведення з ладу воєнних, промислових та інших об'єктів, порушення управління військами, комунікацій (руйнування доріг, мостів), вузлів та ліній зв'язку, високовольтних ліній, отруєння водогонів та криниць, знищення живої сили і військової техніки.

6. *Розвідка*. Збір і передача розвідувальних відомостей для військового і політичного керівництва СРСР, партизанських загонів, інших підпільних організацій.

7. *Терор*. Знищення живої сили противника. Ліквідація зрадників, колабораціоністів, представників окупаційної адміністрації.

8. *Сприяння партизанським загонам*. Постачання партизанам продовольства, зброї та амуніції, розвідданих. Створення партизанських резервів. Організація та мобілізація боєздатного населення, що залишилося на окупованій території, переправлення його до партизанських загонів.

9. *Збройне повстання*. Вища форма підпільної боротьби, що виявлялася у відкритому збройному виступі проти окупантів із метою звільнення населених пунктів або у безпосередній взаємодії з Червоною армією.

У липні — жовтні 1941 р. завдання організації «всенародної боротьби» на теренах України було покладене на радянське комуністичне підпілля, яке своїм виникненням завдячує, перш за все, ініціативі партійно-державних органів СРСР. Як і партизанський рух, воно формувалося «згори» за адміністративно-територіальним принципом. За радянською класифікацією, радянське підпілля поділялося на: 1) комуністичне (партійне) — підпільні комітети й осередки компартії; 2) комсомольсько-молодіжне — підпільні комітети та осередки ЛКСМУ, а також підпільні організації, що склалися з комсомольців і безпартійної молоді; 3) антифашистське (патріотичне) — організації і групи, сформовані в основному з безпартійних громадян³. Причому характерною особливістю виникнення радянського підпілля було те, що централізовано організовувалося лише партійні й комсомольські осередки, натомість ані партійні, ані безпартійні групи стихійно майже не виникали (вони з'явилися пізніше).

Інспірацію радянського Опору «згори» підтверджують численні державні і партійні документи, за якими перед-

бачалося створення і керівництво антифашистською боротьбою з боку відповідних структур. У перші ж дні війни відповідні державні і партійні органи СРСР отримали вказівки про організацію партизанської та підпільної боротьби на окупованій території. 7 липня 1941 р. було оприлюднене звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу, в якому містився заклик на зайнятій ворогом території створювати партизанські, диверсійні групи, висаджувати мости, знищувати телеграфний і телефонний зв'язок, підпалювати ліси і склади, громити обози, знищувати живу силу ворога. Підвищена увага надавалася формуванню розгалуженого партійного підпілля, що мало забезпечити повсюдне керівництво всіма формами спротиву окупантам. Організацію боротьби в тилу німців було доручено 4-му управлінню НКВС, військовим радам фронтів і партійним органам. ЦК КП(б)У взяв цю роботу під свій контроль. Безпосередньо даним питанням займалися спеціально призначені члени політбюро і секретарі ЦК, перші секретарі обкомів, міськкомів і райкомів партії. Робота всіх цих органів полягала в підготовці керівних кадрів для підпільно-партизанської боротьби, у бойовому і тактичному навчанні партизанів і підпільників, створенні для них матеріальної бази, підтриманні зв'язку, загальному керівництві боротьбою, її ідеологічному забезпеченні тощо.

На місцях розгорнулася активна робота, спрямована на виконання вказівок центру. Наприклад, 22 вересня 1941 р. бюро Одеського обкому партії ухвалило рішення про впровадження катакомб і підвалів. Секретарі райкомів КП(б)У і райвиконкоми зобов'язувалися до 29 вересня прокласти в катакомби електрику, призначити туди комендантів та агітаторів, створити необхідні для ведення антифашистської боротьби запаси. 23 жовтня 1941 р. Кримський обком ВКП(б) затвердив командування партизанським рухом (командир А.Мокроусов, комісар С.Мартинів).

Серед комсомольсько-молодіжних організацій протягом війни найбільш відомими стали «Молода гвардія» у Краснодоні Луганської області, «За Радянську Україну» — у Запорізькій області, «Партизанська іскра» — на Миколаївщині, під керівництвом Сави Матекіна — у Сталіно, Якова Батюка — у Ніжині Чернігівської області, Ніни Сосніної — у Малині Житомирської області, Лялі Убийвовк — у Полтаві, Харківський підпільний обком ЛКСМУ на чолі з Олександром Зубаревим тощо.

Після відходу Червоної армії з Дніпропетровщини в тилу ворога було залишено 1072 чол. у складі підпільних груп обкому, 7 міськкомів і 29 райкомів⁴. У всіх районах Кіровоградської області ще до окупації вдалося сформувати 251 підпільну організацію з 926 членів партії, підібраних і затверджених керівниками обкому, Кіровоградського і Знам'янського міськкомів, 28 райкомів партії⁵. На Миколаївщині, яка мала 29 сільських і міських районів, передбачалося створити 16 підпільних райкомів та обком, підпільні організації і групи, в яких планувалося залишити 1057 комуністів⁶. У всіх областях підпільні райкоми склалися з 3–5 членів. Кожен район поділявся на сектори, очолювані членом райкому, із підпорядкуванням йому залишених у підпіллі комуністів. У секторах створювалися підпільні партійні осередки і диверсійні групи.

Під керівництвом компартії та за взірцем партійного створювалось і комсомольське підпілля. На Дніпропетровщині у складі підпільних обкому ЛКСМУ, 5 міськкомів, 11 райкомів було залишено 104 комсомольця. У Запорізькій області вдалося створити лише обком, 2 міськкоми, 8 райкомів, 7 первинних організацій зі 183 комсомольців⁷; на Кіровоградщині — 2 райкоми та 2 первинні організації; на Миколаївщині — 2 комсомольські осередки⁸. Як виявилось, найбільш дієздатні підпільні формування комуністам удалося створити на території Дніпропетровської і Кіровоградської

областей. У Миколаївській та Запорізькій областях через несподіваний наступ ворога і власні помилки створити дієву підпільну мережу не вдалося.

Окрім партійно-комсомольського підпілля в Україні було створено мережу спеціальних підпільних розвідувальних і диверсійних груп. Так, у Запорізькій області залишено 27 агентів для диверсійно-розвідувальної діяльності⁹. У Миколаєві до початку 1943 р. спеціальне завдання успішно виконувала група В.Лягіна (Корнева), яка шляхом підризу знищила 20 т пального, склад зимового обмундирування, 53 автомашини, 27 літаків і 2 ангари. Загалом ворогу було завдано збитків на суму 50 млн райхсмарок¹⁰. Усього на окуповану територію України було перекинуто 805 розвідників і зв'язкових¹¹.

У західних та значній частині правобережних областей через швидке просування частин вермахту створити серйозну кадрову і матеріально-технічну базу для підпілля не вдалося. Крім того, у західноукраїнському регіоні лише невеликий відсоток населення підтримував більшовиків, що спричинило слабкість радянського підпілля в даному регіоні впродовж усього періоду окупації. Через ці обставини довелося створювати тут підпільну мережу шляхом закидання організаторів на вже окуповану територію у складних умовах німецького терору та ворожості до «советів» більшості населення.

Серед залишених на нелегальному становищі парторганізацій активну роботу відразу розпочали Чернігівський (на чолі з М.Попудренком, а потім О.Федоровим), Харківський (І.Бакулін), Дніпропетровський (М.Сташков і Д.Садониченко), Сталінський (С.Щетинін) підпільні обкоми КП(б)У, Київський підпільний міськком та ряд інших. Уже в перші дні окупації Києва підпільники Залізничного райкому партії на чолі з О.Пироговським підірвали залізничну станцію Київ-Товарний, 2 цехи паровозоремонтного заводу, Солом'янський

і Повітрофлотський мости, знищили 280 вагонів із вантажем. Підпільники О.Лебедев і М.Тацков підпалили Дарницьке депо, вивівши з ладу всі паровози. Внаслідок цієї диверсії станція Дарниця не працювала 25 діб¹².

Одним із головних завдань окупаційної адміністрації стало придушення будь-якого спротиву «новому ладові». Для цього систематично здійснювалися масові облави й обшуки, узяття заручників. Було створено густу мережу контррозвідувальних органів із численною агентурою, запроваджувалися комендантська година, охорона важливих об'єктів та патрулювання вулиць. Успішним прийомом мінімізації соціальної бази та нейтралізації радянського підпілля стало вивезення молоді на роботу до Німеччини, розстріли активних діячів компартії, радянських органів безпеки та державного апарату. Усі члени ВКП(б) мали зареєструватися в окупаційних адміністраціях, багато з них були завербовані німцями.

Успіх у боротьбі з патріотами загарбникам приносили не лише каральні, але й превентивні заходи, до яких належало запровадження систем режиму пересування і проживання. Кожен українець повинен був мати при собі паспорт і довідку, що засвідчувала його благонадійність. Крім того, окупанти створили систему всіляких посвідчень особи, легітимації, документів на право проживання та з місця роботи, карток явки на біржу праці, посвідчень військовополонених, завербованих на роботу до Німеччини тощо. Причому для різних районів навмисно впроваджувалися різні види документації, порядок її оформлення та правила проживання й пересування. Так, на Кіровоградщині мешканцям під страхом смерті заборонялося віддалятися від місця проживання на понад 20 км. Встановлення спецперепусток на пересування між населеними пунктами (в різних районах — різний режим), дозвіл рухатися тільки головними шляхами, необхідність отримання згоди старости чи коменданта на ночівлю серйозно ускладнювали

підпільну боротьбу і полегшували діяльність каральних органів¹³.

Унаслідок німецьких репресій на початку окупації критичний стан із діяльністю руху Опору склався практично в усіх областях України. Чистки, що проводилися німцями з метою знешкодження і винищення потенційних прибічників радянської влади, зокрема державних службовців та партійних активістів, спричинили великі втрати серед підпільників, багато з яких належали до «неблагонадійних» категорій. Оскільки переважна більшість членів залишених підпільних організацій була комуністами та функціонерами, їх або репресували німці, або вони втратили зв'язок із керівництвом.

Швидке просування німецьких військ дозволило їм уже в серпні 1941 р. окупувати всю Миколаївщину. Керівники місцевого підпільного обкому залишили територію області, чим значною мірою дезорієнтували і дезорганізували місцеве підпілля. Багато членів сформованих підпільних організацій у повному складі або частково евакуювалися, а ті, хто залишився, не змогли розгорнути боротьбу. Із шістнадцяти залишених підпільних райкомів розпочав діяльність лише один. У доповідній записці опергрупи штабу партизанського руху 3-го Українського фронту з перевірки діяльності партизанів і підпільників зазначалося, що «партизанський рух і підпільна робота [...] у Миколаївській області виникли й росли стихійно [...] без належної організаційної та керівної діяльності партійних і радянських органів [...] Миколаївський обком КП(б)У [...] залишив незначну кількість членів партії для роботи в тилу противника, з яких більшість [...] евакуювалися, а ті, хто залишилися — не очолили стихійного [...] патріотичного руху»¹⁴.

У перші два — три місяці окупації Миколаївської області опір загарбникам чинили тільки поодинокі особи, частіше всього без керівництва з боку слабкого і бездіяльного

партійного підпілля. Ці здебільшого досі невідомі люди зривали накази окупаційних властей, оголошення міськ-управи і поліції, перерізали лінії телефонного зв'язку, вели антифашистську агітацію і розповсюджували зведення Радінформбюро¹⁵.

За даними органів НКВС, протягом війни в 12 з 29 районів Дніпропетровської області підпільно-партизанський рух був розгромлений у перші ж дні окупації або не розгорнувся взагалі. Змогли розпочати роботу лише 6 із 7 партійних міськкомів і 18 із 29 райкомів. Самовільно залишили область або проявили повну бездіяльність більшість керівників комсомольського підпілля¹⁶. До кінця 1941 р. в області вціліло лише 3 підпільні організації: Дніпропетровський обком, Дніпродзержинський та Павлоградський міськкоми.

Не кращою виявилася ситуація на Запоріжжі. У кінці вересня 1941 р. німці здійснили новий наступ на Півдні України. Разом із відступаючими радянськими військами область залишило багато тих, кого відібрали для роботи у підпіллі. Із 310 комуністів, визначених для підпільної роботи, 128 чол. відступило разом із частинами Червоної армії. З області пішли Мелітопольський підпільний міськком, 8 з 11 райкомів, і лише керівництво Запорізького обкому залишилося на місці та навіть зробило спробу розпочати роботу, проте невдало¹⁷. До кінця 1941 р. в області не залишилося жодної партійної підпільної організації.

Комуністичне підпілля Житомирщини, залишене у Словечанському, Лугінському, Олевському, Коростенському, Ємільчинському, Народицькому, Базарському, Барашівському, Новоград-Волинському, Овруцькому та Чоповицькому районах, у більшості відійшло разом із підрозділами Червоної армії або ж було репресоване німцями. Навіть на 1 грудня 1942 р. ЦК КП(б)У не мав відомостей про жодну підпільну парторганізацію у 13 районах області¹⁸.

Майже всі групи радянських парашутистів та піших кур'єрів були знешкоджені німцями. Із 46 кур'єрів, надісланих УШПР для зв'язку з партизанськими загонами степової смуги України, від початку окупації до лютого 1942 р. повернулося лише 7¹⁹. До кінця 1941 р. спробували перетнути лінію фронту 2,5 тис. чол., спрямованих радянським керівництвом для налагодження підпільної роботи, однак більшість із них загинула²⁰.

З усього залишеного на окупованій території комуністичного підпілля розгорнули роботу лише 13 обкомів, 110 окружних, міських та районних комітетів, близько 1000 організацій і груп²¹. Упродовж осені 1941 р. — зими 1942 р. нацистам удалося розгромити або паралізувати комуністичне підпілля Києва, Одеси, Дніпропетровська, Харкова, Сталіно, Запоріжжя, Мелітополя, Сум, Вінниці, Кам'янця-Подільського, Житомира, Чернівців, Ізмаїла, Сімферополя, Феодосії, Ялти та інших міст. До літа 1942 р. продовжувало існувати лише 13 підпільних обкомів, 110 міськкомів і райкомів, 280 партосередків, загалом — близько 10% створеного підпілля, тобто близько 2 тис. осіб²². Схожою виявилася ситуація й у сусідніх з УРСР Молдавії та Білорусії — залишене партійне підпілля було значною мірою розгромлене або дезорганізоване.

Причини невдач радянського руху Опору в 1941 р. аналізуються у радянських та німецьких документах. Серед них німецькі спецслужби назвали загальний хаос, чистки, проведені серед «активістів», а також депресію, яка охопила людей, залишених для підпільної роботи, під враженням блискавичних перемог вермахту²³. У підсумковому звіті УШПР до несприятливих обставин віднесено: а) відсутність зв'язку з радянським тилом; б) важкі кліматичні умови зими; в) швидке вичерпання запасів продовольства і боєприпасів; г) недостатній досвід боротьби; д) зрадництво нестійких елементів²⁴.

Окрім перелічених причин українські дослідники називають ще декілька. Приміром, В.Клоков наголошував на тому, що гітлерівці за два роки війни в Європі вже мали чималий досвід боротьби з підпіллям, тоді, як поспіхом підготовлені потенційні підпільники погано розумілися на конспірації²⁵. І.Курас та А.Кентій вказали на недостатній рівень політичної роботи, порушення принципу індивідуального відбору, не завжди ретельне вивчення ділових рис командно-політичного складу, незадовільно опрацьовані питання конспірації та організації явок і паролів²⁶. А.Чайковський основною причиною поразок називає відсутність заздалегідь розробленої програми і конкретного плану розгортання боротьби, а також централізованого керівництва партизанським рухом. Це викликало серйозні труднощі в підготовці кадрів, виробленні найбільш доцільних структурних форм, тактики дій, в організації зв'язку і матеріально-технічного забезпечення. Варто вказати на ще одну причину — під окупацією залишалися функціонери, яких місцеве населення здебільшого знало. Довоєнні конфлікти з владою, старі образи нерідко підштовхували людей до того, що вони вказували ворожим спецслужбам на підпільників.

Робилися і помилки місцевого масштабу. Наприклад, у Криму місцем розташування підпільного обкому обрали Керч — місто, доволі віддалене від більшості районів півострова, що ускладнювало зв'язок обкому з підпільниками. Помилковим стало й те, що в підпіллі залишався не склад міськкомів і райкомів, а один — два організатори. Як наслідок провал організатора залишав підпільників без керівництва і зв'язку.

У цілому організація радянського Опору «згори» обернулася тим, що створені формування спочатку не користувалися підтримкою населення і не мали досвіду боротьби. Крім того, адміністративне втручання у природний процес

зародження руху Опору призвело до недбалості у доборі командних кадрів, порушення принципу добровільності, паралелізму в управлінні. Робота з організації руху розпочалася вже під час війни, велася нашвидку і не завжди кваліфіковано.

Однією з великих помилок в організації радянського руху Опору в перший період стало ставлення Москви до нього як до другорядного, допоміжного виду дій регулярної армії — з відсутністю ініціативи, формалізмом, діями суворо за статутом і наказами «згори». Звідси — адміністративно-територіальний принцип у створенні підпілля, «добровільно-примусовий» підхід до набору особового складу, залишкове забезпечення кадрами і матеріальними засобами.

Як твердить український історик С.Виноградов, у СРСР напередодні війни панувала атмосфера страху, тотальної підозрілості, доносів, що дивовижно поєднувалося зі щирою вірою мас в успіхи соціалізму. У такій ситуації свідомість суспільства і масова поведінка закономірно набували непослідовного, роздвоєного характеру²⁷, що негативно вплинуло і на організацію партизанського руху. Під впливом поразок перших місяців війни на зміну хвилі патріотизму прийшла розгубленість (як серед населення, так і серед керівників), зародилися сумніви щодо можливості швидкої перемоги. Передвоєнна атмосфера страху за наслідки прийнятих самостійних рішень не сприяла розвитку ініціативи на місцях і в питанні розгортання руху Опору.

Одна з необхідних умов успішності партизанської боротьби — її добровільність — часто прямо або опосередковано порушувалася. Оскільки багато хто знав, яких незначних причин було достатньо для репресій, то не кожен знаходив у собі сили відмовитися від пропозиції відповідних органів вступити в партизани. У грудні 1941 р. представник

політвідділу 21-ї армії Південно-Західного фронту Чаплигін доповідав про «досвід» роботи інструктора Курського обкому комсомолу Агейченка стосовно добору дівчат для дій у тилу ворога: «Виконуючи тверде завдання (розкладку) завербувати 80 осіб, [...] він, будучи необізнаним з елементами цієї роботи, припустився грубих прорахунків — чинив тиск, улаштовував групові наради з постановкою конкретних завдань, що стало відомо вулиці, [...] обзивав “боягузами“ й “зрадниками“ тих, хто ухилився. Поставив питання на бюро РК про притягнення до відповідальності членів ВЛКСМ [...] за відмову виконати спеціальне завдання [...] Із 45 дівчат, викликаних Агейченком, під його тиском дали згоду 33, з’явилися в обком для поїздки — 12, але й з них 4 відмовилися»²⁸. Наслідками цих помилок стали масове дезертирство і зрадництво серед підпільників, їх низька боєздатність, відірваність від населення.

Визначальним чинником життєздатності підпілля була підтримка з боку населення, адже за її відсутності будь-який опір приречений на поразку. Оскільки сталінський режим не міг похвалитися суцільною лояльністю населення, значна його частина не підтримувала партизанів та підпільників у перший період розвитку радянського руху Опору. 13 жовтня 1941 р. німецький комендант тилового району №553 повідомляв, що місцеве населення співпрацювало з німцями і багаторазово доносило їм про євреїв і комуністів, які ведуть боротьбу проти Німеччини²⁹. У доповідній записці на ім’я М.Хрущова від 23 листопада 1943 р. нарком держбезпеки УРСР С.Савченко писав: «Німецькі розвідувальні, контррозвідувальні і каральні органи [...] масово вербують агентуру з числа комуністів і комсомольців, котрі з різних причин залишилися в тилу ворога або потрапили туди зі спеціальним завданням [...] Противникові легко було прибрати осіб цієї категорії до рук, бо чимало з них [...] легалізувалися і за власною згодою

пройшли реєстрацію [...] Інколи окремі партійці, ставши на шлях зради, посідали у створених німецьких адміністраціях і каральних органах провідні посади, а деякі стали активними карателями»³⁰.

Причиною зрадництва і дезертирства на початку окупації стала, перш за все, вузька соціальна база радянського руху Опору. Це пояснювалося невдоволенням значної частини населення сталінським режимом, пасивністю більшості громадян, які просто вичікували подальшого розвитку подій, психологічною депресією і розгубленістю, викликаними приголомшуючими перемогами вермахту і терором айнзатц-груп. Значно звужувала соціальну базу комуністичного підпілля і відсутність в антифашистів досвіду пропагандистської роботи з мирним населенням в умовах війни та окупації.

Осінь 1941 і зима 1941–1942 рр. стали важким випробуванням партизанських формувань степової смуги України на життє- і боєздатність, адже природно-ландшафтні умови не сприяли боротьбі. За цих обставин загони, що уникли розгрому, перейшли до підпільно-диверсійних дій, а інші заховали зброю і розосередилися по населених пунктах, чекаючи весни. На весну 1942 р. партизани краю легалізувалися або пішли у глибоке підпілля. Цікаві відомості про стан партизанського руху в Україні у цей період подають радянські, німецькі та оунівські документи. Так, у звіті про роботу штабу партизанського руху Південно-Західного фронту за 15 березня — 20 червня 1943 р. визнається той факт, що тривалий час після провалів зими 1941–1942 рр., у Південній Україні боротьба практично припинилася. Головною причиною цього називаються природні умови: «Партизанські загони, організовані в південних областях (Запорізькій, Дніпропетровській, Сталінській і Ворошиловградській) [...] розпалися, були виловлені і знищені [...] за винятком окремих партизанів і невеликих

груп, які перейшли на підпільне і легальне існування в населених пунктах. Таким чином, величезна територія у смузі, обмеженій із півночі та сходу р. Сіверський Донець і р. Дон, із півдня — Чорним морем і на заході — р. Дніпро, з моменту окупації [...] не була охоплена партизанським рухом, позаяк голий степ не міг служити укриттям для партизанів»³¹.

Узимку 1941–1942 рр. німці писали про радянських партизанів: «Унаслідок погіршення атмосферних умов і все більших проблем із постачанням, а також постійних невдач партизанських операцій і наполегливого переслідування німецькими військами, дисципліна та бойовий дух значно підупали. Членам багатьох загонів наказано переховуватися під час зими у родичів або друзів і бути напоготові на весну [...] протягом зими партизани хочуть завербувати нових членів загонів для відновлення дій після холодів». Оунівське повідомлення підтверджує наведені вище висновки: «Десять до січня більшовики намагалися партизанами нищити німецьке запілля. Тепер змінили тактику. Партизани скрились у підпіллі, не проявляють своєї діяльності назовні»³².

У плані розвитку партизанського руху на Південно-Західному фронті на 1 лютого — 30 квітня 1943 р. наголошувалося: «На території, що звільняється, виявляється значна кількість партизанів-одинаків, груп і навіть загонів [...] Як правило, ці групи і загони [...] відсиджувалися і нічого не робили»³³. Наприклад, Миколаївський обком, затвердивши діяльність підпільної групи «Патріот Батьківщини», водночас зазначав, що, незважаючи на масовість організації (60 чол.), її практична діяльність була мінімальною. Група не провела жодної бойової операції, лише 16 її членів проявляли деяку активність, а багато учасників ухилялися від ризикованих заходів»³⁴.

Діяльність підпільних організацій, що unikнули розгрому, паралізував терор. Залякані арештами і розстрілами, позбав-

лені керівництва підпільники в подальшому не виявляли особливої активності, деякі лише в 1943 р. пристали до патріотичних груп, що виникли стихійно. Такого роду підпільні формування перебували у глибокому і часто бездіяльному підпіллі, активізуючись лише з наближенням Червоної армії, і зводили свою діяльність до агітації, дрібних диверсій, саботажу та крадіжок матеріальних цінностей.

Таким чином, до весни 1942 р. більшість радянських підпільно-партизанських формувань була розгромлена, а решта — змушена припинити активну діяльність і перейти у стан пасивного підпілля, метою якого була власна безпека ціною майже повної відмови від боротьби з окупантами. В умовах тотального терору на весну 1942 р. підпільні організації, що вижили, розосередилися по населених пунктах, їх члени легалізувалися або пішли у глибоке підпілля, очікуючи весни і кращих умов для розгортання боротьби.

Організаційні зусилля, спрямовані на створення адміністративним шляхом радянського підпільного руху в тилу ворога, мали не лише негативні наслідки. Вони дозволяли розпочинати боротьбу одразу після приходу окупантів, не гаючи часу на організаційне оформлення, добір кадрів, накопичення матеріальних засобів. У справі розгортання антифашистської боротьби це відіграло, певною мірою, позитивну роль. Крім того, часто саме від залишків задалегідь створених підпільних організацій і партизанських загонів, переважна більшість яких із приходом німців була розгромлена або розпалася, пішли паростки нових, уже стихійно створених підпільних і партизанських формувань.

Визначальними причинами пожвавлення руху Опору стало порівняння громадянами радянського і нацистського режимів не на користь останнього та неможливість відстоювати свої інтереси за «нового ладу» законним, нена-

сильницьким шляхом. Спочатку ставлення населення України до нацистського окупаційного режиму не було однозначним. Воно пройшло певну еволюцію залежно від політики, яку проводили гітлерівці — від індивідуальності чи обмежених очікувань пом'якшення режиму та заможнішого життя більшості населення до свідомого й різкого несприйняття нацистського панування. Ставлення населення до окупантів узалежнювалося від кількох чинників: політичних та економічних заходів нової влади, становища на фронтах, соціальної належності громадян. Початкове вітання «нового ладу» частиною мешканців та байдужість «мовчазної більшості» обіцяли німцям досить міцне підґрунтя в Україні.

Але невинуваті сподівання українського населення на поліпшення свого економічного і політичного становища за німецького панування призвели на початку 1942 р. до переоцінки поглядів. Нетривка лояльність змінилася обуренням і розчаруванням, і врешті-решт переросла у стійку ненависть до окупантів. Шляхом масового морального та фізичного терору нацисти намагалися паралізувати волю радянських громадян до спротиву, посіяти серед них страх, усвідомлення неможливості будь-якого опору. Однак політика тотального терору мала зворотний ефект, піднявши на боротьбу тих, хто ще вчора був готовий змиритися. Зростаючи ворожість до загарбників спонукала мирне населення переходити до пасивних та активних форм протидії окупантам.

Осмилюючи початковий етап зародження і розвитку підпільних організацій, що виникли стихійно, важливо з'ясувати особисті мотиви, які спонукали мирних людей приєднатися до антифашистської боротьби. Серед них можна виокремити ідеологічні, економічні та побутово-психологічні. Ідеологічні мотиви корінилися в патріотизмі, бажанні відновити радянську владу та несприйнятті нациз-

му багатьма мешканцями України. Радянська історіографія вважала головним, якщо не єдиним, рушієм народного спротиву загарбникам саме ідеологічну мотивацію³⁵, обходячи увагою інші. Однак, численні радянські і німецькі джерела називають й інші мотиви, виходячи з яких населення ставало на шлях опору окупантам³⁶. Зокрема, не останніми були економічні (погіршення матеріального становища більшості населення, невдоволення реквізиціями, вивезенням до Німеччини матеріальних цінностей і молоді, штучним голодом у містах, тактикою «випаленої землі», збереженням колгоспної системи, низькою оплатою праці тощо) та побутово-психологічні мотиви. Останні подеколи ґрунтувалися на звичці українців ще з радянських часів обходити чи саботувати розпорядження властей, що не влаштували населення. Часто допомога підпільникам обумовлювалася не тільки патріотичними почуттями, а й звичайним співчуттям до «своїх», сподіванням на те, що власний син або чоловік, перебуваючи в лавах Червоної армії, може одержати допомогу від інших «добрих людей». Поширеним мотивом до участі в русі Опору було обурення з приводу зверхнього ставлення нацистів до місцевого населення, страт заручників, а також прагнення помсти за власне приниження або смерть близьких.

Крім того, при наближенні Червоної армії дехто через участь (або її імітацію) в антифашистській боротьбі намагався заслужити прихильність радянської влади. У цьому випадку головним мотивом спротиву загарбникам був страх перед поверненням радянських каральних органів. Природно, що в реальному житті всі ці мотиви тісно перепліталися і саме їх поєднання мало велике значення для розгортання руху Опору.

Важливу роль у мотивації радянських патріотів до боротьби відігравала моральна, кадрова, а інколи і матеріальна підтримка з «Великої землі». Після битви під

Москвою радянське керівництво вирішило поживити боротьбу в тилу ворога, ухваливши відповідні рішення і виділивши необхідні ресурси. У зв'язку зі зміною становища на фронтах ЦК КП(б)У на початку січня 1942 р. зобов'язав підпільні обкоми активізувати діяльність. Радянське командування вживало заходів щодо встановлення зв'язків із підпіллям. Одночасно при політуправліннях фронтів і політвідділах армій створювалися відділи по роботі з населенням окупованих територій і партизанами, а при військових радах армій — оперативні групи для зв'язку з партизанами і допомоги їм. 2 жовтня 1942 р. було створено нелегальний ЦК КП(б)У. Формування єдиної системи управління підпільно-партизанським рухом надало йому більш організованого і цілеспрямованого характеру, зробивши значно більш ефективним та підпорядкованим загальним цілям війни.

Наприкінці листопада 1942 р. нелегальний ЦК КП(б)У на своєму засіданні розглянув питання про стан підпільних партійних організацій України. Тоді ж було затверджено план зміцнення партійного підпілля і поліпшення керівництва ним на період від листопада 1942 до березня 1943 р. Передбачалося створити на окупованій території УРСР 10 підпільних обкомів, 34 міськкоми і райкоми, направити в Полтавську, Харківську, Житомирську, Вінницьку, Дніпропетровську, Київську області 70 парторганізаторів. Із жовтня 1942 до травня 1943 р. в тил ворога було направлено 180 уповноважених ЦК КП(б)У, протягом 1943 р. перекинуто 126 працівників ЛКСМУ, організовано 7 підпільних обкомів комсомолу, 36 райкомів та 141 комсомольська організація³⁷.

Не менше, ніж організаторська робота партійно-державних органів СРСР, на активізації радянського підпілля позначилася позитивна зміна у ставленні цивільного населення до антифашистів. Начальник диверсійної служби абверу групи

армій «Південь» Т.Оберлендер застерігав гітлерівське керівництво, що «активна і навіть пасивна підтримка партизанського руху значною частиною українського населення вибила б ґрунт з-під ніг німецького панування і призвела б до неможливості продовження операцій на Сході. Без доброзичливого ставлення населення і його активної підтримки охорона території немислима»³⁸.

Зрозумівши значення народної підтримки, радянські органи здійснюють заходи, спрямовані на привернення населення окупованих територій на свій бік. Так, із другої половини березня 1942 р. на Південно-Західному фронті вживалися заходи з метою поживлення партизанського руху. Особливі зусилля зосереджувалися на агітації населення окупованих районів, викритті звірств нацистів і роз'ясненні ставлення радянської влади до дезертирів, військовослужбовців-оточенців або втікачів із німецького полону³⁹. Оприлюднення відповідної позиції керівництва СРСР пояснювалося тим, що радянські антифашисти, потребуючи розширення власної соціальної бази на окупованих територіях, намагалися привернути ці категорії населення та їхніх близьких на свій бік, розвіяти побоювання репресій в разі повернення Червоної армії. Проте, незважаючи на зростання ворожості населення до окупантів, воно, залякане німецьким терором, усе ж не надавало активної й масової підтримки антифашистам.

Таким чином, із весни 1942 р. радянський рух Опору вступає в новий етап розвитку. Під впливом перемог Червоної армії, отямившись від гітлерівських чисток та відчувши зміну у настроях населення, комуністичне підпілля активізує свою роботу. За даними СД, на початку 1942 р. в Україні фіксується діяльність підпільних груп, як досі поводитися пасивно⁴⁰. Завдяки вжитим заходам у 1942 р. виникають нові підпільні організації, удосконалюється структура комуністичного підпілля. У цей же період починають стихійно виникати неко-

муністичні антифашистські організації. Нерідко вони були більш дієздатними, ніж підготовлені комуністичні формування, оскільки сформувалися в умовах окупаційного режиму з перевірених і стійких борців, які у своїй діяльності враховували існуючі реалії, а не партійні настанови.

Зокрема, у грудні 1941 р. у м. Хотин Чернівецької області невідомий радянський офіцер створив комсомольську організацію, яка вже 21 грудня підірвала продовольчий склад. Виникли підпільні організації у Білгороді-Дністровському та Ізмаїлі. В одному тільки Житомирі на першу половину 1942 р. діяло 20 підпільних груп. Ємільчинський, Новоград-Волинський і Городницький підпільні райкоми створили партизанський загін із 48 чол. і протягом року направили до нього 240 патріотів, передали 3 т борошна, 250 кг солі, 200 кг цукру, 36 кг шрифтів. У червні 1942 р. на станції Лозова Харківської області комуніст А.Немченко створив підпільний осередок. Із жовтня 1942 р. у м. Краснодон Ворошиловградської області починає діяти молодіжна організація «Молода гвардія», що налічувала 90 членів⁴¹.

На середину 1942 р. на Чернігівщині функціонувало 65 підпільних організацій і груп загальною чисельністю понад 430 чол., на Полтавщині — 31 партійна організація і група, 4 комсомольських і 27 патріотичних груп, на Вінниччині — 179 організацій і груп. На осінь 1942 р. на Одещині розгорнули активну діяльність 55 організацій і груп комуністичного підпілля, що об'єднували понад 1000 членів⁴².

Найбільшими вогнищами радянського руху Опору у степовій смузі України стали Дніпропетровська і Кіровоградська області. Це було зумовлене тим, що німці не змогли розгромити тут підпільні обкоми. Вони координували діяльність підпільних організацій, що, своєю чергою, зменшувало втрати та підвищувало ефективність боротьби. У найбільш сприятливих умовах перебував Кіровоградський обком, який базувався у важкодоступних для німців лісах. Маючи у

своєму розпорядженні озброєну силу, заздалегідь заготовлені запаси продовольства, матеріально-технічні засоби для політичної роботи, обком зміг швидко налагодити підпільну мережу й ефективно керувати нею. У січні 1942 р. створюються підпільні комсомольські організації в Кіровограді, Новій Празі, Світлополі, Знам'янці⁴³. На весну партійні організації розгорнули боротьбу у шести північно-східних районах області. У Кіровограді діяла підпільна група ім. Кірова, яка у другій половині 1942 р. налічувала 112 чол. Восени вона об'єдналася з іншими підпільниками міста в організацію ім. Ворошилова, що фактично виконувала функції підпільного міськкому партії. На кінець року до її складу входило 730 членів⁴⁴.

На Дніпропетровщині приступили до активної роботи 5 міськкомів і 12 райкомів партії. У другій половині січня в Павлограді відбулася обласна нарада керівників підпільних осередків області, на якій було підбито підсумки діяльності і накреслено план подальших дій, особливу увагу приділяючи зміцненню та збільшенню бойових і диверсійних груп. Ухвалено рішення про максимальне використання легальних засобів боротьби, для чого рекомендувалося засилати своїх людей в окупаційні установи⁴⁵.

При допомозі ЦК у травні 1942 р. на основі підпільної організації Г.Савченка і на чолі з ним відновлено Дніпропетровський підпільний міськком, що налічував до 200 членів⁴⁶. На осінь в області діяло 12 підпільних міськкомів і райкомів партії, 39 комуністичних організацій і груп, які об'єднували 950 чол. Кожен другий підпільник був комуністом або комсомольцем⁴⁷. У вересні 1942 р. відбулося створення об'єданого райкому комсомолу з комсомольсько-молодіжних груп Павлоградського, Юр'ївського, Петропавлівського і Синельниківського районів.

На Миколаївщині влітку 1942 р. виникли нові підпільні організації і групи в Миколаєві, селах Снігурівського, Ново-

одеського, Варварівського, Миколаївського, Березнегуватського районів. Важливою подією у розвитку радянського антифашистського руху в області стало створення Миколаївського центру, який керував 25 підпільними організаціями і групами краю. Усього протягом 1942 р. в області виникло 29 підпільних організацій і груп, із них 8 — у містах і 21 — у селах⁴⁸.

На другому етапі радянський рух Опору в Україні використовував проти окупантів переважно підпільні форми боротьби. Певна частина учасників перебувала у бездіяльності, паралізована німецьким терором. А залякане населення в основній своїй масі, хоча й змінило ставлення до окупантів, але продовжувало пасивно ставитися до питань боротьби. Тому наплив у підпілля нових членів аж ніяк не був масовим. Протягом 1942 р. організації зазнали нових відчутних втрат. Готуючись до літнього наступу 1942 р., німці вживали найжорстокіших заходів для придушення партизанського й підпільного руху.

У травні — червні 1942 р. було заарештовано більшість членів Київського підпільного міськкому, а у січні 1943 р. — розгромлено Київський обком на чолі з І.Сергієнком. Усього за час окупації німці знищили у Києві 617 підпільників, «саботажників» та інших ворогів нацизму⁴⁹. Улітку 1942 р. гітлерівці заарештували сотні людей у Вінниці, з яких розстріляли 300⁵⁰. 9 липня 1942 р. почалися арешти серед підпільників Дніпропетровська. Провокатор видав секретаря Дніпропетровського підпільного обкому М.Сташкова. До лютого 1943 р. було заарештовано 85 чол., із них 43 розстріляно⁵¹. 25 липня 1942 р. схоплено всіх членів підпільної комсомольської організації м. Кадіївка, а у жовтні — учасників підпілля Успенського району Ворошиловградської області. У січні — травні 1943 р. заарештовано або вбито більшість членів Херсонського підпільного центру на чолі з П.Комковим. У березні — липні 1943 р. німецька і румунська

контррозвідки розгромили підпільні Одеський обком, Воднотранспортний та Іллічівський райкоми, інші організації. Усього за цей час було заарештовано 300 підпільників, більшість яких розстріляли⁵². Важких втрат зазнало радянське підпілля Харківщини і Полтавщини — загинули члени підпільних обкомів, а робота більшості райкомів була дезорганізована.

Проте, незважаючи на втрати, 1942 р. став для радянського руху Опору переломним. Після гірких невдач 1941 р. він довів свою життєздатність. І хоча розгорнути справжню партизанську війну в південному краї не вдалося, усе ж організований «згори» радянський рух Опору набув підтримки «знизу» і перетворився за своїм характером на народний, а не суто партійний, як раніше. Комуністичне підпілля, що врятувалося від розгрому, зберегло або відновило свою структуру та зв'язки, і поступово розгортало активну боротьбу. Паралельним шляхом розпочався процес стихійного виникнення нових підпільних організацій і груп, які за своїм складом не були комуністичними.

При наближенні військ антигітлерівської коаліції та у зв'язку зі стратегічним переломом у війні, коли стала зрозумілою неминуха поразка Німеччини та її сателітів, відбулася різка активізація руху Опору по всій Європі. Цьому також сприяли зростання невдоволення населення окупаційним режимом, накопичення антифашистами досвіду боротьби, збільшення матеріальної допомоги з «Великої землі».

Про активізацію Опору свідчили нові завдання, що ставили перед собою антифашисти Європи. Так, у лютому 1943 р. Болгарська робітничка партія ухвалила директиву про переростання збройної боротьби у повстання, а компартія Албанії у березні 1943 р. — рішення про підготовку всенародного виступу проти окупантів. У другій половині 1943 р. виникла Литовська визвольна армія. 9 вересня 1943 р.

християнсько-демократична, ліберальна, соціалістична, комуністична та інші партії утворили Комітет національного визволення Італії. Ця подія вважається початком загальнонаціонального руху Опору на Апеннінах. У грудні 1943 р. чеський уряд у Лондоні погодився на створення партизанських груп у Чехії⁵³.

Якщо керівництво польської Армії крайової протягом 1942—першої половини 1943 рр. забороняло своїм бійцям активно боротися з окупантами аби не зазнавати даремних втрат, а влітку 1942 р. чисельність АК становила лише 2 тис. чол., то вже взимку 1944 р. вона зросла до 350 тис.⁵⁴ АК організувала надзвичайно потужне Варшавське повстання 1944 р., а чеські антифашисти — Празьке повстання 1945 р. Висадка військ союзників на півночі (червень 1944 р.) та півдні (серпень 1944 р.) Франції активізувала рух Опору, апогеєм якого стало повстання проти нацистів у Парижі (серпень 1944 р.). Звільнення Італії завершилося Квітневим повстанням 1945 р.

На початок 1943 р. у нелегальній діяльності на території України також стався вирішальний злам. Майже скрізь підпільно-партизанська мережа була не тільки відновлена, а й значно розширена і посилена. Проявами такого зламу стали перехід усе більшої частини цивільного населення від пасивної ворожості до активної боротьби проти окупантів (у тому числі збройної), активізація партизанської війни, подальше зміцнення підпілля.

У постанові ЦК КП(б)У «Про стан і подальший розвиток партизанського руху на Україні» за липень 1943 р. зазначалося: «Узимку 1942–1943 рр. і весною 1943 р. партизанський рух значно поширився і організаційно зміцнів [...] На активну боротьбу проти німецьких загарбників піднялися широкі маси радянського населення»⁵⁵. Про швидке зростання чисельності і впливу радянського підпілля в Україні свідчив у квітні 1943 р. начальник поліції і служби безпеки райхскомісаріату Україна: «Спостерігається зростання і

створення великих груп комуністичної партії в Київському, Миколаївському, Дніпропетровському, Сталінському, Сімферопольському округах поліції»⁵⁶.

На території Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської областей діяла організація «Народна гвардія західних областей України», перейменована наприкінці 1943 р. на «Партизанський рух західних областей України» (до 600 чол.). У Глинянському районі Львівщини активністю відзначалася організація «Визволення Вітчизни». Утім, так і не вдалося відновити підпільні обкоми у Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій, Ізмаїльській, Одеській, Миколаївській, Львівській областях. Загалом радянське підпілля у західних областях України було слабким, не мало централізованого характеру в межах своїх областей і не знаходило широкої підтримки серед місцевого населення. У регіоні активно діяло підпілля ОУН, польські та єврейські антифашистські організації.

У травні 1943 р. відновлює діяльність Черкаський райком, а восени — Симферопольський міськком. На Кримському півострові активно діяли підпільники Севастополя, Ялти, Феодосії, Сейтлера, Красноперекопського і Первомайського районів. Улітку 1943 р. тільки у Києві боролися з загарбниками 5 підпільних райкомів і 128 організацій і груп. На початок 1944 р. на Вінниччині діяло 2200 підпільників у складі понад 100 організацій і груп, а на Волині антифашистську боротьбу спрямовували підпільний обком, 11 райкомів і 39 низових організацій. Комуністичне підпілля Житомирської області об'єднувало 1173 комуніста, Рівненської — 1600 чол.⁵⁷

Якщо взимку 1941–1942 рр. відбувався процес переходу радянських антифашистів від партизанських до підпільних методів боротьби, то в 1943–1944 рр., з наближенням Червоної армії, пішов зворотний процес. Одними з перших стали до зброї підпільники сіл Баштанського району. У жовтні

1943 р. вони об'єдналися в партизанський загін на чолі з І.Калиниченком. У Великотокмацькому районі Запоріжчини на базі підпільних груп виріс та активно діяв партизанський загін І.Акулова і І.Щави. Синельниківський підпільний райком Дніпропетровщини створив бойові групи з 60 бійців, які нападали на відступаючих німців. У пониззі Дніпра, у містах Нікополі, Марганці, Голопристанському, Орджонікідзевському та інших районах підпільники теж створили партизанські загони, які швидко розрослися та розпочали бойові дії. Так, створений улітку 1943 р. загін Г.Шконди у складі 80 бійців до осені подвоїв свою чисельність⁵⁸.

Ті ж, хто залишався в підпіллі, все більше уваги приділяли бойовим методам боротьби — диверсіям на підприємствах і транспорті, терористичним актам, псуванню ліній зв'язку, нападам на дрібні гарнізони, поліцейські дільниці та сільські управи тощо. Основним напрямом бойової діяльності підпільників з кінця 1942 р. і до визволення краю від окупантів була підготовка до збройних повстань як найбільш гострої форми боротьби.

Визначною сторінкою історії радянського руху Опору стало Павлоградське повстання в лютому 1943 р. Під час наступу Червоної армії на лівобережній Дніпропетровщині місцеві підпільники розробили план виступу, який очолили підпільні обком і міськком компартії. Повстання розпочалося 13 лютого 1943 р., коли німці оточили і знищили в бою 50 підпільників, які зібралися на шкіряному заводі. Однак це не зірвало планів повстання. 17 лютого бойові групи підпілля вдарили в тил окупантам, які стримували наступ на Павлоград 35-ї радянської дивізії. У повстанні взяло участь майже 500 павлоградців, які завдали відчутних втрат ворогові, врятували багато матеріальних цінностей і важливих об'єктів міста. Завдяки діям повстанців удалося зберегти неушкодженими майже всі підприємства Павлограда, склади з продовольством та лінії зв'язку⁵⁹. Але 22 лютого німці

провели контрнаступ і радянські війська залишили місто аж до повторного його звільнення восени 1943 р. Після цього підпільна боротьба в Павлограді і околицях практично припинилася, оскільки разом із Червоною армією відійшла й більша частина підпільників.

Одночасно з Павлоградським повстанням здійснили збройний виступ підпільники Петропавлівського району. Місцевий загін В.Фесенка налічував понад 100 чол. 17 лютого 1943 р., встановивши зв'язок з командуванням частин Червоною армією, партизани захопили Петропавлівку та прилеглі села. Вони утримували райцентр протягом шести днів, поки німці не підтягнули танки. Тоді загін із боями відійшов під Ізюм, де з'єднався з регулярними з'єднаннями. Потужне повстання 27 лютого 1943 р. вибухнуло у райцентрі Варва Чернігівської області. У результаті місто і прилеглі села на 2 дні опинилися в руках повстанців, яких налічувалося майже 300 чол. Провівши кілька боїв із карателями, вони відступили і перейшли до партизанської тактики⁶⁰.

Із наближенням Червоної армії до меж регіону восени 1943 р. знов повсюдно відбуваються збройні виступи радянських антифашистів. Так, із просуванням фронту до Дніпродзержинська у жовтні 1943 р. проти німців виступила бойова група з 30 підпільників на чолі з П.Педіском. Разом із радянськими військами група взяла участь у вуличних боях за місто. На допомогу дніпродзержинцям прийшли бойові групи на чолі з секретарем Криничанського підпільного райкому В.Терещенком.

Збройні групи самооборони для збереження промислових підприємств і матеріальних цінностей від пограбування і знищення окупантами було створено на підприємствах Дніпропетровська, де вони не дали ворогові зруйнувати електростанцію на заводі ім. Петровського, міський водогін, багато будівель⁶¹. Зі зброєю в руках під час боїв за Мелітополь Запорізької області виступили групи Щеглова і Матюхіна.

Підпільні організації Новоодеського і Березнегуватського районів Миколаївщини, херсонський «Центр», краснодонська «Молода гвардія» також вели підготовку до збройного виступу, але здійснити його не змогли⁶². Масовий збройний виступ проти німців готував і запорізький «Ревком», організувавши до 40 бойових груп. Однак 15 березня 1943 р. він був зірваний арештом керівників «Ревкому» і близько 50 підпільників⁶³.

Такі збройні виступи стали важливим етапом розвитку радянського антифашистського руху, продемонструвавши, що він став значною політичною і військовою силою, змусивши окупантів ще більше посилити свої гарнізони й окупаційну адміністрацію.

Одним із важливих критеріїв оцінки ролі радянського руху Опору в боротьбі проти загарбників є його ефективність, складовими якої вважаються масовість, прямі військові та економічні втрати, завдані окупантам, відсоток власних втрат, кількість окупаційних сил, які антифашисти відтягували на себе, морально-психологічний вплив на загарбників і цивільне населення. За офіційними даними, протягом 1941–1944 рр. на окупованій території України діяло 22 підпільних обкоми, 13 інших великих підпільних центрів, 200 міськкомів і райкомів КП(б)У, понад 50 підпільних обкомів, міськкомів і райкомів комсомолу, 3,5 тис. низових організацій і груп, в яких налічувалося понад 100 тис. патріотів⁶⁴.

Однак при встановленні кількісних показників діяльності радянського підпілля на шляху дослідника постає кілька проблем. По-перше, умови боротьби в підпіллі були такими (сувора конспірація, загибель багатьох учасників, втрата свідчень), що первинних документів про неї збереглося обмаль. Відтак документально простежити внесок кожного підпільного осередку у перемогу над агресором досить проблематично. По-друге, процес збирання документів про радянський рух Опору був складним. Після визволення

певної території, а також одразу по війні державним і військовим органам у важких умовах і у стислий час потрібно було зібрати відомості про рух Опору, які документувалися і відкладалися в різного роду архівосховищах. Наприклад, 14 листопада 1947 р. міністр внутрішніх справ УРСР наказав начальникам обласних, міських і районних відділів МВС скласти довідки про партизанський рух в Україні з 11 пунктів до 1 березня 1948 р. Тобто за три місяці треба було зібрати фактичний матеріал, перевірити його, скласти офіційні документи, узгодити їх із місцевими партійними органами і надіслати до Архівного управління МВС УРСР та в місцевий облдержархів. Зрозуміло, що за такий короткий термін якісно зробити величезний обсяг роботи було неможливо.

Аналіз цих матеріалів показує, що вони містять значну частку неправдивої та необ'єктивної інформації, яка накопичувалася і потрапляла до документів як під час війни, так і після її завершення. При складанні довідок про партизанський рух можливі були численні помилки, недбалість, окозамилування і приписки. Відкидалися лише повністю сфальсифіковані звіти командирів партизанських загонів і керівників підпільних організацій, перевірка яких свідчили про те, що даний загін (організація) взагалі не існував. Якщо ж факт антифашистської боротьби підтверджувався, то, як правило, звіт затверджувався, незважаючи на те, що міг містити значні фальсифікації. Так, у постанові бюро Запорізького обкому КП(б)У від 11 серпня 1945 р. констатується повна неправдивість звітів легендарного підпільного запорізького «Ревкому», зокрема вражаючи різниця між даними, наведеними у першому та другому звітах. Так, за першим звітом «Ревком» об'єднував 18 партизанських загонів (2111 чол.), які знищили 15 130 окупантів, пустили під укіс 22 ешелони, вивели з ладу 24 паровози, 572 вагони, 320 автомашин, 14 танків, 7 бронетранспортерів. За другим звітом «Ревком» керував діяльністю 9 партизанських загонів (931 чол.), на

рахунку яких 580 окупантів, 7 ешелонів, 9 паровозів, 176 вагонів, 29 автомашин.

У результаті перевірки було встановлено, що деякі партизанські загони, включені до складу «Ревкому», насправді були невеликими підпільними групами, інші — нічого спільного з «Ревкомом» не мали, а загін В.Васильєва взагалі був вигаданим. У постанові зазначено, що диверсії на залізницях, про які йдеться у звітах, здебільшого вигадано, а визначити, хто справді влаштував катастрофу ешелонів із хлібом на перегоні Кушугум — Балабине важко, оскільки на ці акції претендували ще й групи Самсики, Скрипниченко та ін. Далі в постанові зазначено, що «члени «Ревкому» Сажченко, Венгеренко, Теренник та ін. у своїх звітах [...] стали на шлях відвертої брехні [...] приписуючи собі неіснуючі заслуги, зараховуючи до числа партизанів непримирених ворогів, зрадників і пройдисвітів [...] Крім того, у списки партизанів внесено 120 чол., які не брали ніякої участі в боротьбі [...] й отримали партизанські документи від Сажченка за пшеницю, поросят та інші продукти»⁶⁵. З цих документів можна зробити висновок про недостовірність принаймні деяких фактів і цифр.

Дані про партизанський рух, зібрані і перевірені під час війни працівниками представництв УШПР при Українських фронтах і використані в 1947–1948 рр., є ще менш достовірними, оскільки для збирання об'єктивної інформації в умовах війни бракувало часу, засобів і самих свідків та учасників Опору, багато з яких з різних причин залишили місцевість, де вели боротьбу. Так, начальник опервідділу УШПР при 3-му Українському фронті, який займався перевіркою партизанських звітів, визнавав у листопаді 1944 р., що його відділ не міг охопити перевіркою всі звіти, тому перевірялися лише ті з них, що викликали сумнів. Наприклад, опергрупа по Николаївській області перевірила діяльність 19 партизанських загонів та підпільних організацій. 13 звітів

перевірка підтвердила, а 6 визнала сфальсифікованими. Найбільш характерним серед останніх був звіт І.Янера. Він перед приходом Червоної армії створив у с. Березнегувате невелику групу головним чином із людей, яким треба було реабілітуватися перед радянською владою. У звіті І.Янер вказав, що у загоні було 280 чол., загін потопив 3 баржі, 4 буксири, знищив до 1000 ворогів. Перевірка показала повну невідповідність звіту реальним фактам⁶⁶.

Документи з діяльності руху Опору про чисельність організацій і загонів, час і результати їх діяльності, що зберігаються у центральних і місцевих архівах, також зі зрозумілих причин містять деякі невідповідності, огріхи, неточності й помилки. Наприклад, за одними даними, партизанський загін В.Бабица (Дніпропетровська область) налічував 34 чол., з яких 21 був комуністом, 2 — комсомольцями, 11 — безпартійними. За іншими даними, у загоні перебувало 45 чол., з яких 28 комуністів, 3 комсомольці, 14 безпартійних⁶⁷.

Дослідники М.Коваль, С.Макарчук, О.Гогун та А.Кентій звертають увагу на радянську систему приписок при підготовці історичних документів, цілеспрямоване насичення джерел та історіографії урізаною правдою і відвертою дезінформацією, на ретельну селекцію всіх збірників документів та неодноразове «просіювання» архівних фондів із метою усунення негативної інформації⁶⁸. Прикладом такої селекції є бесіда завідувача інформаційним сектором відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У І.Слинька з колишнім секретарем Кіровоградського підпільного обкому М.Скирдою, записана 23 червня 1944 р. У цьому друкованому тексті пізніше зроблено рукописні виправлення, викреслено деякі речення, які в невідповідному світлі подають моральний стан радянських антифашистів у 1941–1942 рр., свідчать про їх тривалу пасивність, а також вписано кілька обов'язкових ідеологічних штампів⁶⁹.

П.Брицький називає перебільшеними дані радянських дослідників щодо втрат окупантів від дій партизанів та підпілля і критикує фальсифікації, що здійснювалися з санкції та за вказівками «згори». Так, на XVI з'їзді КП(б)У (1949 р.) зазначалося, що на території окупованої України в роки війни було створено 14 підпільних обкомів, 154 міських і районних комітети, 700 підпільних організацій. У 1967 р. з'явилися інші цифри: 16 обкомів, 172 міських і районних комітети, 700 партосередків. А в 1975 р. уже говорилося про 23 обкоми, 685 міських і районних комітетів і 4315 партосередків⁷⁰.

Згодом в «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» з'явилися дані, що на території Білорусії проти загарбників боролосся 374 тис. партизанів і понад 70 тис. підпільників, тим часом, як в Україні — відповідно 220 і 34 тис. Відтоді розпочалося «змагання» між керівництвом двох республік. 28 листопада 1961 р. президія ЦК КПУ ухвалила постанову «Про недоліки в обліку учасників антифашистського підпілля і партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», де йшлося про те, що свого часу не було враховано як учасників радянського руху Опору багатьох зв'язкових, розвідників, провідників, господарів явок, осіб, які переховували і лікували поранених бійців, поширювали листівки, ремонтували партизанам зброю, постачали продовольство, випікали хліб тощо. Невдовзі було визнано діяльність нових партизанських загонів і груп. У травні 1962 р. в Кіровоградській області додатково «виявили» понад 2500 учасників патріотичного руху⁷¹. Таким чином, показник 100 тис. підпільників, які брали участь в антифашистській боротьбі протягом усього періоду окупації України, виглядає надзвичайно перебільшено⁷², а встановлення реальної кількості учасників радянського підпілля є завданням майбутнього наукового дослідження.

З огляду на ці факти, до звітів керівників підпілля (партизанів), документів УШПР і партійних органів, особливо до числових показників (кількість організацій, загонів та їх учасників, розміри заповіданих окупантам втрат і наданої Червоної армії допомоги та ін.) слід ставитися вельми критично і використовувати лише як приблизні дані, що віддзеркалюють певні явища і загальні тенденції, а не цілком достовірні факти.

Вказані вище перебільшення певною мірою врівноважуються тим, що в Україні під час окупації діяло багато невеликих підпільно-партизанських груп, про яких відомо дуже мало або взагалі невідомо, в основному з причини їх розгрому. Тому роботу, проведenu у відповідності з постановою президії ЦК КПУ від 1961 р., що призвела до значного збільшення офіційної кількості організацій і загонів та загальної чисельності антифашистів, не можна вважати цілковито марною, адже завдяки цьому істотно активізувалася справа нагромадження в архівах документів з історії антифашистської боротьби на території України.

Таким чином, радянське підпілля було організоване у 1941 р. з ініціативи партійних, державних і військових органів влади СРСР. У підпіллі було залишено близько 30 тис. чол. Спочатку воно складалося лише з нелегальних комуністичних і комсомольських організацій, а створення непартійних антифашистських осередків не передбачалося. Партійно-державні органи відразу взяли радянський рух Опору під свій ідеологічний, кадровий і організаційний контроль. Упродовж усієї війни компартія намагалася утримувати під своїм впливом і керівництвом не тільки партійне і комсомольське, а й так зване «патріотичне» підпілля, яке виникло стихійно й основний склад якого не був комуністичним. Партійні центри ставили перед підпіллям завдання, координували і контролювали його дії, підпорядковуючи їх інтересам фронту. Ідеологічною основою більшості радянських підпільних

формувань були більшовицькі постулати, а відновлення радянської влади проголошувалося кінцевою метою.

Москва поставила перед радянськими антифашистами завдання тотальної і безкомпромісної війни, підпорядкованої інтересам Червоної армії, незважаючи на власні труднощі і втрати. Одним із найбільш ефективних та масових видів руху Опору стала підпільна боротьба, що була поширена по всій території України і здійснювалась у різноманітних формах — від антифашистської агітації та пропаганди до масштабних диверсій і збройного повстання проти окупантів.

Через прогалини в управлінні, брак досвіду та відсутність широкої підтримки населення на першому етапі свого існування радянське підпілля зазнало важкого удару. Лише 10% організацій пережили зиму 1941–1942 рр. Проте набуття досвіду боротьби та зростаюча підтримка населення протягом 1942 р. призвели до активізації комуністичного підпілля та стихійного виникнення нових патріотичних груп.

Специфіка українського ландшафту зумовила те, що у степових та лісостепових районах УРСР тривале існування партизанських загонів було неможливим. Тому на більшості території України головною антифашистською силою виступали підпільні організації, які за необхідності змінювали свою тактику — від підпільної на партизанську і навпаки.

У 1943–1944 рр. радянське підпілля зростає чисельно й здобуває масову підтримку цивільного населення. Кульмінацією діяльності підпільників стають збройні повстання проти загарбників та безпосередня взаємодія з підрозділами наступаючої Червоної армії при захопленні населених пунктів.

Оцінюючи внесок радянського підпілля у перемогу над ворогом, слід наголосити, що впродовж 1941–1944 рр. в його лавах боролися десятки тисяч людей, які завдали окупантам відчутних втрат у живій силі, техніці, зміцнювали віру

населення у перемогу та підривали економічний потенціал загарбників. Підпільники боролися з поневолювачами навіть там, де цього не могли робити партизани. Саме тому підпільні форми руху Опору стали основними в більшості регіонів, за винятком Українського Полісся.

Історичне значення антифашистської боротьби на території України полягає в тому, що вона засвідчила несприйняття нацистського «нового ладу» більшістю населення, продемонструвала мужність і стійкість українського народу, зробивши його одним із народів-переможців у Другій світовій війні.

---

¹ Чайковський А.С. Невідома війна. — К.

² Див.: Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні, 1941–1944. — К., 1983. — С.5.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф.57. — Оп.4. — Спр.388. — Арк.20.

⁴ Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф.19. — Оп.8. — Спр.1. — Арк.7–8.

⁵ ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.231. — Арк.1.

⁶ Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф.10. — Оп.1. — Спр.19. — Арк.1; ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.388. — Арк.20, 41.

⁷ Шайкан В.А. КПСС — организатор и руководитель коммунистического подполья в Приднепровье в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. — Днепропетровск, 1989. — С.46–47, 50.

⁸ ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.388. — Арк.20, 41.

⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. — К., 1975. — Т.1. — С.298.

¹⁰ Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. — К., 1976. — С.155, 161.

¹¹ Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд. — Харків, 2007. — С.440.

¹² Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. — К., 2000. — С.225.

¹³ ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.197. — Арк.133–134.

¹⁴ Там само. — Ф.62. — Оп.2. — Спр.390. — Арк.14.

¹⁵ Немятый В.И. Партийное подполье Юга Украины в годы Великой Отечественной войны (на материалах Николаевской и Херсонской областей): Дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1964. — С.93.

¹⁶ ДАДО. — Ф.268. — Оп.2. — Спр.58. — Арк.29–115; Ф.19. — Оп.8. — Спр.1. — Арк.7.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.14. — Арк.13; Спр.32. — Арк.281.

¹⁸ Там само. — Ф.1. — Оп.22. — Спр.8. — Арк.22.

¹⁹ Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.191. — Арк.18, 20–23, 25–26.

²⁰ Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. — С.223.

²¹ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: В 2 кн. — К., 1985. — Кн.1: Борьба в подполье. — С.76.

²² Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Указ. праця. — С.438.

²³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф.3676. — Оп.4. — Спр.308. — Арк.55.

²⁴ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.130. — Арк.6–7; Спр.226. — Арк.44.

²⁵ Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945: Историографический очерк. — К., 1978. — С.46.

²⁶ Курас И.Ф., Кентий А.В. Штаб непокорённых. — К., 1988. — С.13.

²⁷ Виноградов С.В. Діяльність патріотичних сил по антифашистському вихованню населення окупованої території України (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — С.21.

²⁸ Чайковський А.С. Указ. праця. — С.22.

²⁹ ЦДАВО України. — Ф.КМФ-8. — Оп.2. — Спр.394. — Арк.4.

³⁰ Чайковський А.С. Указ. праця. — С.202.

³¹ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.111. — Арк.27.

³² Там само. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.197. — Арк.118; Спр.347. — Арк.38.

³³ Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.110. — Арк.10.

³⁴ Там само. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.267. — Арк.201, 203.

³⁵ Кондратенко Л.В. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине: Историографический очерк. — К., 1980. — С.58.

³⁶ Див.: Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2002. — С.76–78.

³⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. — Т.2. — С.182.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф.КМФ-8. — Оп.2. — Спр.296. — Арк.4.

³⁹ ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.197. — Арк.73.

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр.308. — Арк.55.

⁴¹ Клоков В., Кулик І., Слінько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1957. — С.53.

⁴² Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. — С. 44–45, 51–52, 55.

⁴³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. — Т.1. — С.474–475, 477.

⁴⁴ Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. Указ. соч. — С.61–62.

⁴⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: В 3 т. — К., 1985. — Т.1. — С.434.

⁴⁶ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.): Сб. док. и матер. — Днепропетровск, 1962. — С.78.

⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.22. — Спр.171. — Арк.137.

⁴⁸ ДАМО. — Ф.10. — Оп.1. — Спр.19. — Арк.8.

⁴⁹ Кучер В.І., Чернега П.М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). — К., 2004. — С.149.

⁵⁰ Чайковський А.С. Указ. праця. — К., 1994. — С.19.

⁵¹ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.): Сб. док. и матер. — С.88.

⁵² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. — Т.2. — С.190.

⁵³ Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи. 40-ві — 90-ті роки ХХ ст.: Курс лекцій. — К., 1997. — С.8, 24, 38.

⁵⁴ Козлітін В.Д. Друга світова війна 1939–1945 рр.: Навч. посібник. — Харків, 2001. — С.180, 183.

⁵⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. — Т.2. — С.242.

⁵⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. — Т.1. — С.193–194.

⁵⁷ Там же. — Т.3. — С.70–72.

⁵⁸ Там же. — Т.2. — С.240.

⁵⁹ ДАДО. — Ф.19. — Оп.8. — Спр.4. — Арк.33–36; Оп.5. — Спр.130. — Арк.19.

⁶⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. — Т.2. — С.224–226.

⁶¹ Там же. — С.386.

⁶² ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.267. — Арк.189, 205.

⁶³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. — Т.2. — С.226.

⁶⁴ Там же. — Т.3. — С.414.

⁶⁵ Державний архів Запорізької області. — Ф.102. — Оп.30. — Спр.207. — Арк.90–97.

⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.151. — Арк.20.

⁶⁷ ДАДО. — Ф.19. — Оп.8. — Спр.1. — Арк.317–319; Ф.268. — Оп.2. — Спр.58. — Арк.11.

⁶⁸ Макарчук С.С. Документальні публікації в Україні з історії другої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — С.12–22;

Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення: Роздуми історика // Укр. іст. журн. — 1995. — №3. — С.7–8; «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории: Док. и матер. / Авт.-сост. Гогун А., Кентий А. — К., 2006. — С.65–75.

⁶⁹ Державний архів Кіровоградської області. — Ф.429. — Оп.3. — Спр.12. — Арк.80–84.

⁷⁰ Брицький П.П. Україна у другій світовій війні (1939–1945 рр.). — Чернівці, 1995. — С.61.

⁷¹ Чайковський А.С. Указ. праця. — К., 1994. — С.247–248.

⁷² Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К., 1999. — С.270.

Наукове видання

Серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»

**Анатолій КЕНТІЙ,
Володимир ЛОЗИЦЬКИЙ,
Микола СЛОБОДЯНЮК**

**Радянський рух Опору
на окупованій території України**

Верстка та оригінал-макет: *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 15.04.2010 р. Формат 60x84/16

Ум. друк. арк. 8,7. Обл. вид. арк. 8,0.

Наклад 300 прим. Зам. 17. 2010

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.